

SÜREK Alevilik – Bektaşilik ve Kültür Araştırmaları Dergisi, Sayı 3, 2024, 39-51.

E-ISSN: 3023-5529

Araştırma Makalesi / Research Article

FÂTİMA EL-MA'SÜME'NİN TÜRBESİ'NE DAİR FERMANLAR VE MÜTEVELLİLERİ (14-16. YÜZYIL)

THE TOMB OF FATİMA EL-MA'SUMA AND ITS BENEFICIARIES (14TH - 16TH CENTURIES)

Ayşe ATICI ARAYANCAN

Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
ayseaticiarayancan@gmail.com

 0000-0002-4232-2564

ÖZ

ABSTRACT

Geliş Tarihi:
(Received)
10.10.2024

Kabul Tarihi:
(Accepted)
24.12.2024

Yayın Tarihi:
(Published)
30.12.2024

Anahtar Kelimeler
Fatıma el-Ma'süme
Türbe
Kum
Rezevi
Ferman

Keywords
Fatıma al-Ma'suma
Tomb
Qum
Rezevi
Beneficiaries

Fâtıma el-Ma'süme, Ehl-i Beyt ailesinin önemli ve faziletli kadınlarından biridir. Kum şehrinde bulunan türbesi ve çevresinde bulunan imamzâde mezarları, mescitler ve diğer yapıların müteveli görevi 15-16. yüzyılda değişen yönetimler tarafından şehrin ileri gelenlerinden Rezevi ailesine verilmiştir.

Bu makalede, 14-16. yüzyılda Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevilerin ilk döneminde Fâtıma el-Ma'süme türbesinin vakfedilmesi ile ilgili fermanlar incelenip değerlendirilecektir. Bu doğrultuda, Fâtıma el-Ma'süme türbesi ve çevresi ile ilgili Sultan Cihanşah dönemine ait 866/1462 tarihli ferman ile vakıf şartları, sonrasında Akkoyunlu Uzun Hasan Bey ve Sultan Yakub dönemi Niqabat Sedat'ın makamının devredilmesi ve İmamzâde Fâtıma el-Ma'süme mübarek türbesi ile İmamzâde Tahir Ali bin Muhammed el-Bâkır'ın mübarek türbesinin vakfiyelerinin yönetilmesine ilişkin 12 Şaban 874/14 Şubat 1474 tarihli, 480/1480 tarihli kararname ve hutbe; Akkoyunlu Elvend Bey döneminde yazılan 905/1499 tarihinde yazılan ferman; Şah İsmail döneminde ait iki ferman ve Şah Tahmasb dönemine ait iki ferman olmak üzere 8 ferman incelenecektir.

Fermanlar üzerinden, bölgeye hâkim sultanların türbeye ve Kum'daki diğer seyyid mezarlarına gösterdikleri önem; vakıf kayıtları üzerinden siyasi çıkarlar, vakıfların devamlılıkları, vakıf şartları ve uygulamalar, mezhepsel yönelim üzerinden değerlendirilmeye çalışılacaktır. Ayrıca vakıf kayıtlarının Emir Timur döneminden başlayarak küçük eklemeler yapılarak dönem siyaset ve inanç politikalarına mikro düzeyde değişim ve dönüşümü değerlendirilecektir.

Fatima al-Ma'suma is one of the most distinguished and virtuous women of the Ahl al-Bayt family. The duty of trusteeship over her Mausoleum in the city of Qom and the imamate tombs, masjids and other buildings around it was entrusted to the Rezevi family by the changing administrations and sultans in the 15th and 16th centuries.

This article analyses and evaluates the political, sectarian and economic aspects of the endowment of the Mausoleum of Fatima al-Ma'suma in the 14th-16th centuries during the Karakoyunlu, Akkoyunlu and early Safavid periods. In this direction, the mandate of 866/1462 of the reign of Sultan Jahan Shah regarding the tomb of Fatima al-Ma'suma and its surroundings and the conditions of its foundation, then the decree and khutba of 12 Shaban 874/1474 and 480/1480 regarding the transfer of the office of Niqabat Sedat during the reign of Uzun Hasan Beg of Aq Qoyunlu and the management of the endowments of the blessed grave of Imamzade Fatima al-Ma'suma and the holy grave of Imamzade Tahir Ali bin Muhammad al-Baqir; the edict written in 905/1499 during the reign of Akkoyunlu Elvend Bey eighth edicts, two proclamations from the reign of Shah Ismail and two mandate from the reign of Shah Tahmasb are analysed.

The edicts are used to assess the importance of the sultans who ruled the region for the Mausoleum and other sayyid tombs in Qom, political interests through waqf records, continuity of waqfs, waqf conditions and practices, and sectarian orientation. In addition, the change and transformation of the waqf records from the time of Amir Timur will be evaluated at the micro level. This will be done by making small additions to the political and religious policies of the period.

Atıf/Cite as: Arayancan Atıcı, A. (2024.) Fâtıma El-Ma'süme'nin Türbesi'ne dair fermanlar ve mütevellileri (14-16. yüzyıl). SÜREK Alevilik – Bektaşilik ve Kültür Araştırmaları Dergisi, 3, 39-51.

© 2024 Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Hacı Bektaş Veli Araştırma ve Uygulama Enstitüsü. Her hakkı saklıdır. Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Hacı Bektaş Veli Research and Application Institute. All rights reserved.

Giriş

Fâtıma el-Ma'sûme'nin türbesinin bulunduğu "Kum-ı Mukaddese" adıyla anılan Kum şehri, Şii dünyasının siyasi ve dinî açıdan önemli merkezlerinden biridir (Daftary, 2013, s. 83). Nitekim İbn Havkal (2012), 10. yüzyılda "Kum halkının hepsi Şiidir. Çoğu Araptır." İfadesini kullanır (s. 323). Şehrin adının Resûl-i Ekrem tarafından konulduğu rivayet edilmektedir. Bu şehirde oturan ahalinin, oldukları yerde sorgulanıp doğrudan cennete girecekleri, meleklerin yardımı ile şehrin belalardan korunduğu, Ca'fer es-Sadık ve diğer imamların burada yaşamaları ile ilgili dua edilmekte; Fâtıma el-Ma'sûme ve seyyidlerin türbesini ziyarete gelenlere cennetin bahşedileceğine inanılmaktadır (Bazın, 2002, s. 361). Rivayete göre İmam Ca'fer es-Sadık'ın, İmam Musa el-Kâzım'ın (ö. 799) kızı Hz. Fâtıma el-Ma'sûme'nin Kum'da ölümünü ve gömülmesini önceden haber verdiği ve türbesini ziyaret eden herkese cennet vadettiği söylenir. İmam Ali el-Rıza (ö. 818) ve Muhammed et-Taki (ö. 839) de bu tür haccın faziletini büyük ölçüde vurgulamışlardır (Algar, 1998, s. 395-397; Şevket, 2017, s. 49).

Kum şehrine, 650 tarihinde Eş'arî kabilesi başta olmak üzere, Şii Arap kabilelerin göç etmeleri ile Şii nüfus sayısı artmıştır. Sekizinci İmam Musa el-Kâzım'ın kızı Fâtıma el-Ma'sûme'nin Kum şehrinde vefat etmesi ve türbesinin bulunması, bu şehre Şii dünyası açısından kutsallık kazandırmıştır (Caferiyan, 2009, s. 192; Huart, 1997, s. 981). Emevi ve Abbasi dönemlerinden itibaren bölgeye göç eden Şii nüfus içerisinde yer alan din âlimlerinin tesiriyle Kum şehri, Şiilik mezhebi için ilim ve öğretim şehri hâline gelmeye başlamış ve zamanla çok sayıda medreseler ve eğitim kurumlarının oluşmasıyla "Havza-i İlmiye" konumuna gelmiştir (Daftary, 2013, s. 124; Karakışla, 2024, s. 56). Şiiliğin önemli şehirlerinden Necef-i Eşref, Kerbelâ-yı Muallâ ve Meşhed'den sonra Kum-ı Mukaddese/Kum, dördüncü sırada gelmektedir (Bazın, 2002, s. 361). Şii fikirler, ilk önceleri Kufe'de ortaya çıkmış olsa da Fâtıma el-Ma'sûme'nin türbesinin yayılan etkisinden dolayı İsnâaşeriyye ile ilgili ilk hadis ve tefsir kitaplarının yazıldığı şehir Kum olmuştur (Hakyemez, 2022, s. 131). 17. yüzyıl ortalarından sonra birçok din adamı ve ilahiyatçıya da ev sahipliği yapmıştır (Rahbari, 2018, s. 758-769).

Kum şehrinin Şiilik için önemli olmasının diğer nedenleri, demografik yapısı, konum olarak İran'ın tam merkezinde olması, ticari ve zirai bir değere sahip olmaması, İran'ın diğer şehirlerine rahatça ulaşılabilirken istilaya çok fazla maruz kalmadan kapalı bir havza olarak kendi bütünlüğünü koruyabilmesidir. Ayrıca yakınındaki Rey, Kaşan, Aveh ve Save gibi şehirlerden de etkilenirken (Ebûl Fidâ, 2017, s. 325, 265; Hakyemez, 2022, s. 131) Cemkerân-ı Mescidi'nin Kum'da olması, şehrin Şiiler için önemli kılınmasına neden olmuştur (Caferiyan, 2007, s. 320).

Kum şehri, ilk olarak Fâtıma el-Ma'sûme'nin gömüldüğü kuzeydoğudan güneybatıya doğru kademeli olarak genişletilmiştir ve böylece şehirden uzakta bulunan Fâtıma el-Ma'sûme'nin türbesi bugün şehrin merkezinde ve en müreffeh bölgesinde yer almaktadır. Şehirde, Fâtıma el-Ma'sûme türbesinin yanında, Şiilerin imamzâdelerin yakınına defnedilme geleneğinden dolayı çok sayıda mezar ve türbe bulunmaktadır. Nitekim Fâtıma el-Ma'sûme'nin defnedilmesinden birkaç yıl sonra Ümmü Muhammed Mübareke Hanım'ın kızı ve oğlu İmam Taki, onun kabrinin yanına defnedildi (Jaffer, 2023, s. 56). Ayrıca kutsal türbenin çevresinde, Safevi hanedanına mensup son hükümdar ve asilzadelerinden Şah Safi (1642), Şah Abbas II (1666), Şah Süleyman (1693), Şah Sultan Hüseyin (1722) ve Şah Tahmasb II (1731)'in türbeler bulunmaktadır (Caferiyan, 2007, s. 311; Huart, 1997, s. 981).

Kum şehri, 14-16. yüzyıllar arasında Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevilerin hâkimiyeti altında kaldı (Tirhanî, 2001, s. 173, 176, 191). Karakoyunlu Sultan Cihanşah'ın oğlu Pir Budak, Kum şehrini 1453 yılında ele geçirdi (Rumlu, 2006, s. 317). Karakoyunlular yaklaşık 15 yıl, Kum şehrini hâkimiyetleri altında tuttular. Sultan Cihanşah, Kum'u iki kez 1453 ve 1462 yıllarında kışlık karargâhı olarak kullandı ve şehre, Şah Velikuz adında bir vali tayin etti. Sultan Cihanşah'ın tahıl ambarının şehirde bulunması ve 1458'de Horasan'daki sefere giderken ordusunu şehre getirip tahıl tedariklerini adamları arasında bölüştürmesiyle Kum şehrinin Karakoyunlu Devleti için stratejik açıdan önemli bir şehir olduğu da anlaşılmaktadır (Rumlu, 2006, s. 414-415). Karakoyunlu sonrası Akkoyunlu Uzun Hasan Bey ve Sutan Yakub döneminde, şehir önemli kararların alındığı, kışlak olarak kullanılan merkez konumuna getirildi (Gaffarî, 1343, s. 254).

Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi Türkmen yöneticileri dışında 14. ve 15. yüzyıllarda toplum liderleri ve mütevellîğini yapan soyları, sekizinci Şii İmamı Ali el-Rıza'dan gelen ve 9. yüzyılın sonlarından beri Kum'da yaşayan Rezevi ailesi, şehirde oldukça etkiliydi. Fâtıma el-Ma'sûme'nin türbesi, 9. yüzyıldan itibaren onların da kontrolündeydi (Drechsler, 2009). Bununla ilgili dönem fermanları incelendiğinde, türbenin mütevellî

görevinin uzunca bir süre Rezevi ailesi tarafından yürütüldüğü tespit edilebilmektedir. Kum şehrinde, aynı zamanda 9-15. yüzyıllar arasında kasaba ve bölgede hâkimiyet kuran güçler ile ilişkilendirilip yerel bir güç olmayı başaran Safi ailesi de etkiliydi (Ca'feriyan, 2007, s. 310).

Fâtıma el-Ma'sûme ve Türbesi Hakkında

Yedinci İmam Musa el-Kâzım'ın kızı ve sekizinci İmam Ali er-Rızâ'nın kız kardeşi Fâtıma el-Ma'sûme, 790 yılında Medine'de dünyaya geldi (Manji, 2024, s. 6; Abadi, 1348, s. 22). Kaynaklarda, Fatıma bint Musa el-Kâzım, Akht el-Rida, Raziya, Marziyya, Ma'suma, Rashida, Siti, Hamide, Seyyida, İmamzadeh Masume gibi unvanlar ile anılmaktadır (Ardestani, 2002, s. 211; Tabâtabâyî, 1352, s. 38-43). Karakoyunlu Sultan Cihanşah döneminde, Fâtıma el-Ma'sûme unvanı çok sık kullanılmıştır (Sajjadi, 2019, s. 1348; Tabâtabâyî, 1352, s. 38-43).

816-17 yılında, Medine'den Tus'a ağabeyi sekizinci İmam Ali er-Rızâ'nın yanına giderken Save'de hastalandı (Ca'feriyan, 2007, s. 320; Rahbari, 2020, s. 21). Kum şehrinde bulunan Eşarilerin ileri gelenlerinden âlim Musa el-Eşari'nin evine getirildi ve buraya gömüldü (Nasir el-Şeriat, 2004, s. 165). Sajjadi, yedinci İmam Musa el-Kâzım'ın Harun Reşid'in emri ile 795 yılında tutuklanıp hapsedildiği, dört yıl hapiste kaldığını ve orada öldüğünü; Fâtıma el-Ma'sûme'nin de 816-17 yılında öldüğü düşünülürse en azından 21-22 yaşında vefat etmiş olabileceğini belirtmektedir (Sajjadi, 2019, s. 1348). Fâtıma el-Ma'sûme, Musa el-Eşari'nin (Mûsâ İbn Hazreç ibn Sa'd Eşari) evinin bahçesine yani Ulu Cami'nin altın kubbesinin bulunduğu yere defnedildi (Jaffer, 2003, s. 27-28). Mûsâ İbn Hazreç, Fâtıma el-Ma'sûme'nin mezarının üzerine hasırdan yapılmış bir tavan yerleştirdi ve bu tavan, İmam Taki'nin kızı Zeynep, Kum'a gelinceye kadar değişmeden kaldı. Fâtıma el-Ma'sûme'nin Kum'da bulunduğu birkaç gün boyunca yaşadığı Musa el-Eşari'nin evi daha sonra "Medrese-yi Sittîyeh" adında bir okul hâline getirildi (Jaffer, 2003, s. 27-28). Mezarın üzerine inşa edilmiş bu kubbe, tuğla ve harçtan yapılmıştır (Jaffer, 2003, s. 27-28). Bir süre sonra birinci kubbenin yanına iki kubbe daha inşa edildi. İmam Taki'nin kızı Zeynep, üçüncü kubbenin altına defnedildi. Bu kubbe, 1065 yılına kadar büyük âlim Şeyh'in teşviki üzerine Selçuklu Sultan Tuğrul'un döneminde üç kubbenin yerine yüksek bir kubbe inşa edildi (Caferiyan, 2003, s. 60). 1519 yılında, Şah İsmail tarafından altın bir revak yaptırıldı. Şah Tahmasb ise sırlı çiniler ile işli bir mezar odası inşa ettirdi, mezarın güney tarafına bir revak ekletti (Caferiyan, 2023, s. 61). Türbe ve Fevziyye Medresesi arasına Şah İsmail ve Şah Tahmasb tarafından Sahn-ı Atik Mezarlığı inşa edildi (Caferiyan, 2007, s. 320). Türbe'nin kubbesi, Feth Ali Şah döneminde 12 bin altın tuğladan oluşan altın varakla kaplatıldı, aynı süreçte bir medrese de inşa ettirildi. İlerleyen dönemde, 1883 yılında, Nâsirüddin Şah'ın veziri, türbenin önüne Sahn-ı Cedid Meydanı'nı yaptırdı (Bazın, 2002, s. 361). Türbenin içindeki duvarlarda farklı malzemeler kullanılarak şiirler, Kur'an ayetlerinden oluşan yazılar duvarları, revakları ve minareler süsledi. Örneğin kubbenin iç kısmında ve 1825 yılında, yerine sabitlenen mezar odasının içinde, Feth Ali Şah'ın nesta'lik hat ile yazılmış şiirleri bulunmaktadır. Her iki şiir de Fâtıma el-Ma'sûme ve Ehl-i Beyt'e övgü niteliğindedir (Jaffer, 2003, s. 27-28). Zamanla Şiilerin ziyaretgâhı konuma gelen türbe dinî, ekonomik ve siyasi bir konum hâline dönüştü (Kummi, 1361, s. 213-15; Tabâtabâyî, 1335, s. 18).

Fâtıma el-Ma'sûme'nin Kum'a gömülmesinden sonra, Kum şehri demografik ve statü olarak değişim gösterdi. Şiiliğin merkezlerinden biri ve dünyadaki büyük bir bilim, kültür ve araştırma merkezi hâline geldi. Selçuklu döneminde dinî eğitim merkezi hâline gelmeye başlayan Kum şehri (Bazın, 2002, s. 361), aynı zamanda Muhammed b. Ali b. Bâbaveyh ailesinin gayretlerinden dolayı önemli kelim merkezi oldu. Bu arada Rezevi ailesinin mütevellisi altında Fâtıma el-Ma'sûme Türbesi ve çevresi genişletildi, etrafında seyyid mezarlarının sayısı giderek arttı. İsnâaşeriyye mezhebinden olanlar, hem Fâtıma el-Ma'sûme Türbesi'ni hem de diğer seyyidler ziyaret etmeye başladı (Aylar, 2023, s. 128; Demir, 2015, s. 52).

Böylece türbe ve Kum şehri, Şii hacıların düzenli olarak ziyaret ettiği mekân oldu ve cennete gidileceği inancı gelişti. Şiilerin şefaati ve Fâtıma el-Ma'sûme'nin hacılar için cennetin ödülü de dâhil olmak üzere, erdemleri ve haysiyetleri hakkında birçok hadis anlatıldı (Abadi, 1348, s. 93-96). Rivayete göre Hz. Fatıma Zehra'dan sonra imamlar tarafından bir ziyaretgâhı olan tek kadın Fâtıma el-Ma'sûme'dir. Bu hanımı ziyaret etmenin faziletleri hakkında birçok hadis mevcut olduğu söylendi. Fâtıma el-Ma'sûme'nin hacılara ve komşulara yönelik birçok mucizesi ve iyiliği de anlatılmaktadır.

Fâtıma el-Ma'sûme Türbesi'ne Dair Fermanlar ve İçeriği

Fâtıma el-Ma'sûme Türbesi'ne ait 14-16. yüzyıl arasında incelenen Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi erken döneme ait fermanlar, daha önceki vakıf kaydının devamı olarak yazılmıştır. Fermanlara, kendilerinden önceki sultanların adı ve hükümler eklenip türbenin mütevellisi olarak Rezevi aile üyelerine verilerek vesayet sisteminin devam ettirildiği görülmektedir. Türkmen hanedan üyeleri tarafından Fâtıma el-Ma'sûme Türbesi ve Kum şehrindeki diğer türbe, imamzâde mezarları, cami, mescit ve İsnââşeriyye'ye ait diğer unsurların koruma altına alındığı görülmektedir.

Fâtıma el-Ma'sûme Türbesi'nin denetimi, idaresi 9. yüzyılda Fakhr al-din/Seyyid Fakhr al-din Nağib Rezevi'dir. Mütevelliler, sultanın emri ile doğrudan atanırlar, şer'i ve örfi karar verme yetkisine sahip olurlardı. 15. Yüzyılda, Emir Timur ve Şahruh tarafından türbenin müteveli görevi aynı aileden olan Nizameddin Ahmed-i Rezevi'ye verilmiştir. Karakoyunlu Sultanı Cihânşah döneminde yazılan 866/1462 tarihli fermanla görüldüğü üzere vakfın aynı şekilde aynı kişiye vakfedildiği görülmektedir (Tabâtabâyî, 1352, s. 38-43).

Türbenin mütevellisi olan Nizameddin Ahmed-i Rezevi, Kum'da ikamet eden Sedar-ı Rezevi ailesinin büyüklerindendi ve aile İsnââşeriyye mezhebinin dokuzuncu İmamı Muhammed el-Cevâd'ın¹ soyu ile bağlantılıdır (Öz, 2020, s. 512-513). Yine Nizameddin Ahmed-i Rezevi'nin babası Fahrüddin Nakib Rezevi de Fâtıma el-Ma'sûme'nin türbesinin koruyucularındandı (Tabâtabâyî, 1352, s. 38-43). Karakoyunlu Sultanı Cihânşah'ın fermanına göre türbenin yani Sedat Nigabat'ının mütevelliliği, Ardahal'daki Ali ibn Muhammed el-Bâkır'ın türbesinin korunması görevi verilmişti. Caminin mütevellisi, imamlığı ve vaazlığı da onun sorumluluğundaydı (Tabâtabâyî, 1352, s. 38-43).

Karakoyunlu Sultanı Cihânşah dönemine ait fermanla yazıldığı üzere Fâtıma el-Ma'sûme'nin mezar vakıflarının Nizameddin Ahmed-i Rezevi'ye verildiği, fermanla eski zamanlardan beri günümüze kadar seyyidlerin büyüklüğü, imamzâde türbesinin yöneticiliğini babaları ve dedelerine, kimsenin ortaklığı olmadan onlara ait olduğu ve şimdi onlar öldüğü için bu işin evlatlarına ortaklık olmadan ulaşması isteniyordu. Buna ek olarak vakıfların mahsulleri şer'i kanuna dayanarak vakıfçıların şartları göz önüne alınarak harcanması, mülk ve iktaya mamur edildiği yazarken türbeye bakım yapılması, mezarın hizmetçilerinin, müşrifleri ve civarında olan görevli kişilerin görevden alınması ya da getirilmesinin vakıf sahibine ait olduğuna dair ibareler mevcuttur (Tabâtabâyî, 1352, s. 38-43).

Söz konusu ferman, Karakoyunlu Sultanı Cihânşah'ın Kum'da kışladığı dönemlerde, 1462 tarihinde Pervaneci el-Mukaddem Hoca Şemseddin Muhammed tarafından yazılmıştır.² (Tabâtabâyî, 1352, s. 38-43). Ferman, bir metre uzunluğunda, seksen santimetre genişliğindedir. Bir tomar Hanbeligh kâğıdından ve altın tuğralıdır. Ferman, "Hazreti Fatma'nın Kum'daki Vakıflarının ve Türbesi'nin Nizam'ın Denetlenmesine İlişkin 1462 tarihli Kararname" başlığıyla yer almaktadır (Tabâtabâyî, 1352, s. 38).

Fermanla, Rezevi ailesine övgü ve dualardan sonra "İmam Ali bin Musa er-Rızâ'nın soyundan gelen, din ve iman sisteminin en şanlı üstadı Ahmed, Cenab-ı Allah onun loncasını muhafaza etsin, Vakıf Ravvdah Münevvere ve Türbe-i Kutsal İmamzadeh Masume, İmam'ın kızı Fatıma Hanım, ona ve babalarına selam ve selam olsun, büyük babalar ve muhterem dedeler, hiçbir müdahale ve ortaklık olmaksızın, hiçbir izin, hayır ve başka bir husus olmaksızın, güvenilir sahilikle bitmiştir. Onun soyundan gelen efendileri Kubab Negev'i, Murtaza Azam Ekrem, Melik el-Sada ve Negba İt'izad el-Abba, Seyyid el Amjad Nizamül Molla velledin Ahmed (Allah ondan razı olsun) başta Hakan Sa'îd Şahruh Mirza Bey olmak üzere geçmiş hükümdarların hükümleri merhum Emir Timur Gürkan'ın imzası ile yürürlüğe girmiştir." şeklinde ibare yer almaktadır (Tabâtabâyî, 1352, s. 38-43).

Söz konusu fermanla, vakıf şartları, türbenin korunması ve bakımı gibi önemli bir konuyu başka hiç kimsenin katılımı olmadan Nizameddin Ahmed Rezevi'ye devredildiğinin üzeri çizilirken, takvanın aşırılıkları, şartların ihlal edilmemesi, görevlerin gerektiği gibi yerine getirilmesi ve vakıfların gelirlerinin şeriata ve vakıfların şartlarına uygun olarak harcanması gibi hususlar vurgulanmıştır. Türbenin adının yayılması için hizmet edilmesi ve Cenâb-ı Hak adına ünlü mirzalar, yüksek rütbeli emirler, seyyidler, hükümdarlar, hâkimler, amel idarecileri, soylular, sahaplar, ihracatçılar, asları ve halefleri ile birlikte Kum şehri, müminlerin fermanla geçtiği üzere Rezevileri sahibi olarak görmeleri gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali er-Rızâ b. Mûsâ el-Kâzım b. Ca'fer es-Sâdık (ö. 220/835), (Öz, 2020, s. 512-513).

² Belgede, "Mescid-i Haram'ın 20-28. yılların onun yılında yazılmıştır." şeklinde yer almaktadır.

Ayrıca vakıf şartlarının yerine getirilmesi için bahsi geçen kutsal türbenin düzenine ve refahına sebep olan her konuda yardım malzemelerini yerine getirdiklerini de belirtmektedirler (Tabâtabâyî, 1352, s. 38-43). Yine fermanında, mera temini için en gerekli malzemelerle birlikte bahçenin işlerinin, çalışmasının refah ve kontrolünün yapılması da yer almaktadır. Seyyidlerin dinî ve geleneksel işlerinin sorgulanması, kesilmesi ve sorunların çözülme yetkisi de mütevelliye havale edilmektedir. Yine Murtaza Meşariyan da seyyidlere farz olacak bir şekilde yüceltmeye çalışmalı ve vakfın önceki düzen ve durumuna göre her birine adak ve vakıflarından paylarının verilmesi, şükür olacak şekilde geçinilmesi ibaresi yer almaktadır. Ek olarak her biri bir önceki yenileme (restorasyon) ve vakfın durumuna ilişkin adak ve bağışlardan kendi payına düşeni vermeli ve geçimini bu şekilde sağlamalıdır kaydı bulunmaktadır (Tabâtabâyî, 1352, s. 38-43).

Fâtıma el-Ma'sûme Türbesi ile ilgili Akkoyunlu Uzun Hasan Bey (12 Şaban 874) ve Sultan Yakub Mirza döneminde (884/1480) yazılan iki ferman daha yer almaktadır (Tabâtabâyî, 1352, s. 38). Uzun Hasan Bey tarafından 874/1470 yılında Halid Nafizah'a yazdırılan ve 1480 yılında Sultan Yakub tarafından düzenlenen fermanında, Nigabat ve Sedat'ın görevlerinin devredilmesi, Kum'daki vakıfların ve türbenin Nizameddin Ahmed-i Rezevi'ye devredilmesi ve denetlenmesine dairdir. Fermanında, türbenin mütevelli olma görevi ise onun kardeşi Seyyid Kemaldin Ayetullah'a devredilmektedir. Uzun Hasan Bey ve Yakub Bey adına iki Türkmen hükümdar tarafından Hz. Fâtıma el-Ma'sûme Türbesi ve Ardahal'daki İmamzadeh Tahir Ali bin Muhammed el-Bâkır'ın türbesinin mütevellisi olarak atanmaktadır. Buna ilaveten imamlık görevi ve Kum'daki İmam Hasan Askari Camii'nin koruyuculuğuna kardeşi Seyyid Nizameddin Sultan Ahmed ile birlikte atandığı görülmektedir. Fermanında, "Hakan olmak üzere geçmiş padişahların hükümleri Seyyid Şahruh Mirza, merhum Sultan Emir Timur Gürkan'ın ve Mazbur Cihanşah Mirza'nın ve padişahın imzalarını taşıyor." ibaresi eklenmiştir (Tabâtabâyî, 1352, s. 44).

Bunlara ilaveten fermanında, şeriat ve vakıf şartlarına göre vakfın ürünlerini kullanmalı ve cami ile Meşhadin Malikânesi'nin refahı korunmalı ve herkes tarafından revaç görülen bir yer hâline getirilmesine dair hükümler yer almaktadır. Ayrıca Meşhadin Malikânesi'nin ve caminin hizmetkârlarına, amirlerine ve komşularına tecavüz etmemeli, onları görevden almamalı ve yerleştirmemelidir. Şehrin ileri gelenlerinin Sedat'ın (Sedat Nigabat) soy ağacının araştırılmasında onlara gerektiği gibi yardım etmek ve eşlik etmek, onların sorumluluğundadır. Yine şeriat, örf ve âdet olan Sedat, onlara emanet edilmiştir ve adı geçen padişahların ferman sırasına göre Meşhed Köşkü'nün vakfiyeleri, bunların mal ve eşyaları ile diğer sadatlardan bahsedilmektedir (Tabâtabâyî, 1352, s. 44).

Fermanında, şehir ve vilayette -miras veya iktisap yoluyla- yemin etmiş olan ve Nizameddin Ahmed-i Rezevi, adı geçen mezarların komşuları, mal, masraf ve kanuni haklarını almamış olup, muaf ve kesin olup kayıt devam etmiştir. Fermanında, "emir, muaf ve kesindir" diyerek aslında değişim ve dönüşüme, kimsenin evlerine inmesine izin verilmemesine, onların dört ucunu ve eşyalarının alınmaması, kesinlikle sığırların, otlakların alınmaması, büyükbaş hayvanları avlamamaları, esir tutulmamaları, emir istememeleri ve önceki kuralların hepsini en uygun karar olarak uygulanmasına dair ibare yer almaktadır (Tabâtabâyî, 1352, s. 44).

Fermanında, yukarıda bahsettiklerimize ek olarak gözlem ve bakım bölümleri, eğer sabitse ve devam ediyorsa, aynı emirler muaf tutulmalı, sabitlenmeli veya askıya alınmalı, sürekli kurallarda değişiklik yapılmasına ve evlerine kimsenin inmesine izin verilmemesine dair ibareler ile devam etmektedir (Tabâtabâyî, 1352, s. 44). Fermanında, "Bunlar, hayvan ve otlak almamalı, hayvanları avlanmamalı ve avlanmaya zorlanmamalıdır, her yıl bu bölümlerde yeni bir düzen ve izin istenmemelidir ve kaynağın kalitesinin yüksek olmasıyla kaynak netleştirildiğinde güven sağlanabilir" şeklindedir (Tabâtabâyî, 1352, s. 44).

Akkoyunlu Sultan Yakub tarafından yazdırılan 1470 tarihli fermana ilaveten, seyyidlerin soyunun araştırılması, gerekli yardım ve refakatın düşünülmesi gerektiği; yine seyyidlerin dinî ve geleneksel işlemlerini sorgulamak ve kesmek için onlara vakıflar tahsis edilmesi ibaresi de yer almaktadır. Yine 1494 yılında yazılan başka bir fermana göre türbenin daha sonraki mütevellisi ve imamlık görevi, Seyyid Mürşiddin Said İslam'a verilmiştir (Tabâtabâyî, 1352, s. 118-123).

Türbenin mütevellisi olarak Seyyid Mürşiddin Said İslam'ın atanmasına hitaben yazılan çeşitli dönemlerde yazılan dört adet ferman daha bulunmaktadır. Bunlar, Akkoyunlu Elvan Bey döneminde yazılan 904/1498 tarihli ferman (Tabâtabâyî, 1352, s. 118-123), Safevi dönemi, Şah İsmail döneminde 918/1513 ve 920/1514 tarihli iki ferman, Şah Tahmasb döneminde ise 943/1536 tarihli bir ferman yer almaktadır.

Akkoyunlu Elvend Bey döneminde, 905/1499 tarihinde yazılan fermanında, diğer fermanlarda olduğu gibi Hz. Fâtıma el-Ma'sûme Türbesi ve İmamzadeh Tahir Ali bin Muhammed el-Bâkır'ın Ardahal'daki

türbesinin vakfedildiği belirtilmektedir. Rezevilerin mütevellisi ve imamlık görevlerini yaptıkları belirtildikten sonra onlara önemli işler havale edildiğini, takvalarının mükemmelliğinden sapmamalarını, görevlerini gerektiği gibi yerine getirmelerini, vakıfların ürünlerini şeriata ve vakfın durumuna göre kullanmalarını, caminin ve türbenin refahını en üst düzeyde yükseltip topluma sunmalarını kesin olarak bildirildiği yazmaktadır. Türbe ile ilgili daha önce yazılan fermanlarda geçen tüm şartlar, tekrar edilmektedir (Tabâtabâyî, 1352, s. 118; Tabâtabâyî, 1382, s. 213-216). Daha önceki sultanların fermanlarına göre Nizameddin Sultan Ahmed, Seyyid Kemaleddin Ayetullah ile birlikteydi ve geçmişteki son insan ve ilk kişi, Sedat'ın isteğine göre yaşlılık çağına ulaşmıştı. Dolayısıyla Astana, Kum'un sorumluluğu oğluna devredilmiştir (Tabâtabâyî, 1352, s. 118; Tabâtabâyî, 1382, s. 213-216).

Ayrıca seyyidlerin dinî ve geleneksel işlerinin sorgulanması, kesintiye uğratılması ve çözülmesi de Rezevilere devredilmiştir. Yine adı geçen sultanların fermanlarında yazılı olan düzene göre Meşhadin el-Müneverin'in vakıflarından, mallarından ve eşyalarından Divâniye'nin, mal, gider ve haklarını miras almadıkları ya da iktisap etmedikleri yazılıdır. "Diğer Rezevi Seyyidleri ve bunların Kum şehri vilayetinde bulunan söz konusu türbelerin komşularından almamışlar, divânın mallarını, giderlerini ve haklarını miras almamışlar veya iktisap etmemişler, muaf ve tartışılmaz olmuşlar ve sonuna kadar devam etmişlerdir" ibaresi yer almaktadır. Bu ibareden sonra fermana, aynı emri muaf, tartışmasız, merfû'el-gulâm olarak görüyorlar ve kuralları sürekli olarak değiştirip değiştirmemeyi, hiç kimseyi evlerine sokmamayı, sığır, otlak ve keçi almamayı, çiftçilerini avlamamayı ve eski hükümlerini imzaya layık görmekte idler. Bu açıklamalara ilaveten Seyyid Kemaleddin Ayetullah'ın vefat ettiği, çocuğu kalmadığı ve Seyyid Nizamüddin Sultan Ahmed'in ise yaşlanması sebebiyle müteveli olarak Seyyid Mürşiddin Said İslam/Raşidü'l-İslam Rezevi'ye verildiği kaydedilmiştir (Tabâtabâyî, 1352, s. 118-123).

Fermana, şeriata göre kimsenin ona müdahale etmesine izin verilmeyeceğini; merayı güçlendirme, muhafaza etme görevlerinin olduğunu, vakıf ve türbelerin muaf olduğunu ve Rezevilerin büyük seyyidlerinin sürekli kabul edilir ve onları muaf olmasının tartışmasız olduğunu, tarhan ve merfû'el-gulam vb. olarak kabul ederler (Tabâtabâyî, 1352, s. 118-123). Ayrıca mahkemenin gerekçelerinin, tahsislerinin, harçlarının, masraflarının, ihracat gümrüğünün, satın alınan hububatın ve diğer masraflarını bozmamalıdır ve kendilerine söz konusu vakıflara, şeriata aykırı herhangi bir para aktarılmamalı, merhum Sultan Rüstem'in imzaladığı fermana olduğu gibi Raşidü'l-İslam için bir yer olan kısa ve gergin bir kalem ve ayak ile yarım koyun başı olmalıdır ibaresi yer almaktadır (Tabâtabâyî, 1352, s. 118-123). Aynı düzenden muaf olmalı, yağ, deri vb. nedenlerden ötürü kimseye saldırmamalı, kesim yaptıkları hiçbir yerde takdir istememeliler, hiçbir canlı tarafından engellenmemeli, bu fasilla her yıl bir ruhsat talep etmemelilerdir. Yine müteveli ve üyelik aidatlarının, şeriata uygun olacak şekilde eski sultanların emri ile ödenmesine karar verildiğine dair şartlar yer almaktadır (Tabâtabâyî, 1352, s. 118-123).

Türbe ile ilgili diğer bir ferman ise 918/1513 tarihli Şah İsmail dönemine aittir. Hz. Fâtıma el-Ma'sûme Türbesi ve Muhammed el-Bâkır'ın türbesinin bağışlarının bir kısmını Raşidü'l-İslam Rezevi'ye vermiştir. Türbenin bağışları, İmam Askerî Camisi'nin bağları ve Raşidü'l-İslam Rezevi'ye mülkleri ile ilgili önceki gelenek ve görenekler, aynı şekilde uygulanmıştır. Fermana, "Kum şehir yöneticileri, valileri ve şerifleri bilmelidir ki şu anda Raşidü'l-İslam Rezevi'ye kutsal türbesinin müteveli olmalarına ve evlerine tahıl alımı ve Hz. Fatıma'nın kutsal türbesinin bağışlarını rahatsız etme ve saldırma planı nedeniyle inmemelerine karar verdik. Ayrıca Nakib'in bahçesinin ve Zekerriye bahçesinin, İmam el-Hamma el-Me'sum el-İmam Muhammed Hasan el-Askerî ve Maliki Seyyid el-Askerî'nin türbesi ve camisinin tüm bağış yerlerinin haklarının eksi düzene göre zorunlu olduğu ve onlara aynı düzenin yeniden verilmesi gerektiği" belirtilir (Tabâtabâyî, 1382, s. 217-218). İhlal edene, her türlü yardımı sağlamak, yasaklamak, tam bir saygı ve hürmet göstermek, her yıl yeni belgeye ihtiyaç duymamak, hükümdarın görevidir. Ayrıca adı geçen kutsal türbenin vakıf mallarını haksız yere gasp eden ve oradaki İslam hâkimleri tarafından ispat edilen kimsenin, söz konusu türbenin emanetçisine, gecikmeksizin teslim etmesi ve ihmal etmemesi, tedbirli olması ve muhalefetten kaçınması gerektiği kararlaştırılmıştır. Söz konusu türbe ve camilerin vakfiyelerinde, hükümdarların giriş yapmaması ve düzeni bozmaması şartı konulmuştur (Tabâtabâyî, 1382, s. 217-218).

20 Rebiülevvel 920/15 Mayıs 1513 tarihli Şah İsmail tarafından yazdırılan ikinci fermana, İmam Hasan el-Askerî'nin türbesi ve camisinin bağışlarının mülkünün ve haracının verilmesi istendi. Buraların mütevelliliğini Raşidü'l-İslam Rezevi'ye devrederek, İmam Hasan el-Askerî Camisi'nin ve kutsal türbenin bağışları ile ilgili fermanın arkasına mülklerinin ve haraçlarının miktarı, nakit olarak kaydedildi. Diğer fermana yer alan hükümlere ilaveten, İslam'ın hâkimleri ve vakıfların mütevellileri, fermanı kabul etmeli; Sadr'ın kurallarını ihlal etmemeli, oradaki çiftçilere ve çalışanlara, tahıl ve saman uğruna para aktarmamalıdır.

Bu bölümde, yardımda bulunan sultanların ve Kum hükümdarının görevi, kimseye karşı çıkma fırsatı vermemek, söylediklerini çiğnememek ve sultanın hitabına yol açacak itaatsizliğe karşı dikkatli olunması ibaresi yer almaktadır (Tabâtabâyî, 1382, s. 217-218).

18 Şevval 913/20 Şubat 1507 tarihli fermanla ise Şah İsmail'in fermanları nedeniyle yine Raşidü'l-İslam Rezevi'ye devredilmesi, özellikle Sultani ve Begûmi'nin eski ve yeni vakıflarının müteveli heyeti ve İmam Hasan el-Askerî Camisi'nin müteveli heyeti, kutsal türbenin vakıflarının, mahkemenin tüm mal ve haraçları, kutsal türbenin ve İmam Hasan el-Askerî Camisi'nin kendisine verilmesinden, her birinin parasal ve emtia ürünlerinden bahsedilmektedir (Tabâtabâyî, 1382, s. 221-126).

Şah Tahmasb'ın 18 Cemaziyülevvel 948/9 Eylül 1541 tarihli fermanı ile türbenin ve İmam Hasan el-Askerî Camisi'nin mütevellisi ve imam olarak Raşidü'l-İslam Rezevi'nin oğlu Seyyid Şuhabeddin Mahmud Rezevi'nin atandığı görülmektedir. Türbenin ve vakfın durumuna, hümayunun itaatkâr hükümlerine göre merhum babasına ait olan egemenlik ve sığınak reddi; Seyyid Murşid el-din Raşid el-İslam el-Razavi el Nagib'in ve kutsal türbe ile kutsal caminin yönetimi, mahsullere el koymaya ve oradaki rekabeti onarmaya, herhangi bir ihmalin oluşmasına izin vermemeye çalışıldığı, talimatlara ve şeriata uygun olarak hareket ettiği tespit edildiği yer almaktadır (Tabâtabâyî, 1382, s. 226-227).

Fermanla, ayrıca kutsal türbe ve mübarek camiye ait kiracılar, personel, çalışanlar ve tebaa, müteveli heyetinin haberi olmadan tek bir dinar ve tek bir yük ticareti yapmamalı; aralarında çıkan her türlü meseleyi çözmeli, bunları saklamamalı, hiç kimse şeriata ve vakıf şartlarına karşı gelmemeli, kutsal türbenin ve söz konusu caminin vakıflarına girmemelidir ibaresi bulunmaktadır (Tabâtabâyî, 1382, s. 217-218). Yine fermanla, eski düzen ve süreklilik yaklaşımına göre her türlü gerekçelendirilme ve görevlendirilmeden muaf tutulmaları gerektiğine karar verilmiştir. Hükümetin görev sahipleri, şeriata ve adı geçen mütevelliden bağış isteme koşuluna aykırı hareket etmeyecek ve talimatlarda belirtilen şekilde hareket edilecek ibaresi yer almaktadır (Kalam-Hüseyn, 1382, s. 226-227).

Şah Tahmasb tarafından yazdırılan 972/1564 yılına ait fermanla, Seyyid Şuhabeddin Mahmud Rezevi'nin ölümünden sonra kardeşi ya da oğlu Emir Sultan Ahmed'in müteveli olarak atandığı görülmektedir (Kalam-Hüseyn, 1382, s. 229; Tabâtabâyî, 1382, s. 199-200). Söz konusu fermanla, Şah Tahmasb'ın kız kardeşi Sultan'ın mezarında Kur'an okumak için kutsal türbenin muhafızı dışında altı Kur'an hafızının tutulması, bunlardan herhangi birinin ayrılması durumunda, Emir Sultan Ahmed'in onun yerine başka birini atama yapması belirtilmektedir (Kalam-Hüseyn, 1382, s. 229; Tabâtabâyî, 1382, s. 229).

Nizameddin Sultan Ahmed, vefat edinceye kadar türbenin mütevellisi olarak kalmıştır. Nitekim öldükten sonra Kum'a defnedilmiştir. Fatıma el-Ma'sûme'nin mezarının yanında "Ali bin Cafer" adı ile bilinen türbe, Nizameddin Sultan Ahmed'in mezarıdır. Sultan Ahmed'in mezar taşının köşesinde, Şah Tahmasb'ın 948/1541 tarihli fermanla yazıldığı üzere türbeyi son yıllarına kadar koruduğu ve mütevellisi olduğu yazmaktadır (Tabâtabâyî, 1353, s. 39).

Rezevi Ailesine Verilen Görev ve Yetkiler (1462-1565)

Fâtıma el-Ma'sûme Türbesi'ne ait fermanlar incelendiğinde türbenin müteveli görevi, 9. yüzyılda Seyyid Fakhr al-din Nakip Rezevi'den başlayarak 15-16.yüzyıllar arasında da Rezevi ailesine verildiği tespit edilmektedir. 1462-1564 yılları arasında, mevcut fermanlardaki kayıtların takibi yapıldığında müteveli olarak Nizameddin Ahmed-i Rezevi'ye, sonrasında Nizameddin Ahmed-i Rezevi ve kardeşi Seyyid Kemal el-din Ayetullah'a, daha sonrasında Raşidü'l-İslam Rezevi'ye, Seyyid Şuhabeddin Mahmud Rezevi ve onun ölümünden sonra kardeşi/oğlu Emir Sultan Ahmed'e devredilmiştir. Adı geçen mütevelliler, dönemin sultanları tarafından doğrudan atanmışlar ve onlara çeşitli görevler verilmiştir.

Fermanlar incelendiğinde Rezevi ailesine vakıf gelirleri, vakfın tamiri ve korunması, çeşitli camilerin koruyuculuğu, Kum'daki bazı camilerin imamlığı ve vaazlığı, mahsullerin şer'i kanuna dayanarak vakıfçıların şartları göz önüne alınarak harcanması, mülk ve iktaya mamur edildi, türbeye bakım yapılmasına dair görevler tanzif edilmiştir. Ayrıca mezarın hizmetçilerinin, müşrifleri ve civarında olan görevli kişilerin görevden alınması ve getirilmesi, seyyidlerin dinî ve geleneksel işlerinin takibi, hafızların atanması ya da değiştirilmesi gibi görevlerin verildiği de tespit edilebilmektedir (Tabâtabâyî, 1352, s. 39; Tabâtabâyî, 1382, s. 199-200). Vakıf gelirlerinin cami ve türbe gibi yapıların bakımı ve onarımı için tahsis edilmesi, devletin ve ailelerinin dini yapılar üzerindeki kontrol ve sahiplik anlayışını yansıtır. Bu türbenin ve onun etrafındaki mimari eserlerin korunmasının yanı sıra reayanın bu yapılara olan bağlılığını pekiştirmektedir. Harcamaların şer'i kurallara dayandırılarak yapılması dini otoritenin ve toplumsal düzenin

sağlanmasında önemli bir unsurdur. Bu durum Safevi Devleti'nin dini kimliğini güçlendirirken, aynı zamanda Rezevi ailesinin otoritesini de meşrulaştırmaktadır. Ayrıca fermanlarda belirtilen görevler, örneğin Rezevi ailesinin amillerin imamlığı ve vaazlığı gibi pozisyonların üstlenmesi, onların dini ve ahlaki liderliğinin sağlanmasında etkili olduklarını yansıtmaktadır. Yine seyyidlerin dini işleri ve hafızların atama ya da değiştirilmesi gibi görevlerin aileye verilmesi, dini geleneklerin ve cemaatin sürekliliği açısından önemli rol oynarken, bu görevler toplumsal sadakati artırmakta ve dini otoriteyi güçlendirme amacı taşımaktadır. Rezevi ailesinin vakıf gelirleri, türbe ve cami bakımı ile din görevlilerini atamasındaki yetkinliği manevi ve maddi açıdan toplumsal bağlılık yaratırken, dinî kimliğin güçlenmesine katkı sağlamaktadır.

Sadece Fâtıma el-Ma'sûme Türbesi değil İmam Hasan el-Askerî Camisi'nin müteveli heyetliği, Kum'daki tüm kutsal türbelerde çalışan hizmetkârların, görevlilerinin ve denetçilerinin görevden alınması ya da yerleştirilmesi, mahkemenin tüm mal ve haraçları, Muhammed el-Bâkır'ın türbesi, İmam Hasan el-Askerî Cami gibi etraftaki ibadethanelerin, türbelerin koruyuculuğu ve vakıf gelirlerinin kullanımı da devredilmiştir. Ayrıca vakıf gelirleri ile ilgili kullanım yetkisi de verilmiştir. Örneğin fermanında, "kutsal türbe ve mübarek camiye ait kiracılar, personel, çalışanlar ve tebaa, müteveli heyetinin haberi olmadan tek bir dinar ve tek bir yük ticareti yapmamalı, aralarında çıkan her türlü meseleyi çözmeli, bunları saklamamalı, herkes şeriata ve vakıf şartlarına uymalıdır" şeklindedir (Tabâtabâyî, 1382, s. 217-218). Yine devlet görevlilerinin şeriata uygun bir şekilde mütevelliden bağış isteme koşuluna aykırı hareket etmemeleri gerektiği vurgulanmaktadır. Talimatlarda belirtilen şekilde, Fâtıma el-Ma'sûme'nin türbe vakıf gelirleri, oldukça kıymetli olduğundan fermanlarda, kullanım konusunda ciddi uyarılar yer almaktadır.

Vakıf gelirleri, her ne kadar mütevellilere verilse de türbenin masraf ve tamiri için özellikle Safevi Sultanı Şah İsmail ve Şah Tahmasb, ciddi harcamalarda bulunmuştur. Nitekim daha önce de bahsedildiği üzere Şah İsmail tarafından altın bir revak yaptırılmıştır. Şah Tahmasb ise sırlı çiniler ile işli bir mezar odası inşa ettirmiş, mezarın güney tarafına ise bir revak ekletmiştir (Caferiyan, 2023, s. 61). Yine türbe ve Fevziye Medresesi arasına Şah İsmail ve Şah Tahmasb tarafından Sahn-ı Atik Mezarlığı inşa edilmiştir (Caferiyan, 2007, s. 320). Aynı şekilde Şah İsmail'in (ö. 1523) kızı Şah Begüm, türbeyi 8 sıralı 8 kenarlı bir bina şeklinde yenilemiştir. Duvarları mozaik çinilerle süslenmiş ve önüne iki minareli sundurma inşa ettirmiş (Sajjadi, 2019, s. 1348). Türbenin kubbesi, Feth Ali Şah döneminde 12 bin altın tuğladan oluşan altın varakla kaplatılmıştır (Caferiyan, 2007, s. 320). Dolayısıyla Rezevi ailesi üyeleri, müteveli olarak doğrudan atanıp tüm yetkileri ve gelirleri ellerinde tutmakla birlikte özellikle Safeviler dönemi sultanlarının maddi ve manevi desteğini aldıkları görülmekte; fermanlarda, aile üyelerine dualar sunulmaktadır. Ayrıca Rezevi ailesinin devletin dini ve sosyal yapısındaki önemli rolü reayanın dini liderlere, dolayısıyla devlete olan bağlılığını arttırmıştır. Fermanlarda yer alan dualar ise bu hiyerarşinin sembolik ifadesidir. Öte yandan türbelere yapılan inşa ve onarım İsnâşeriyye mezhebi ve Safevi Devleti'nin kimliğinin inşasında önemli bir rol oynamaktadır. Safevi hükümdarlarının türbe ve diğer dini yapıların bakımına yönelik harcamaları, onların iktidarlarını pekiştirme çabalarının yanı sıra, topluma sundukları ideolojik bir mesaj taşımaktadır.

Fermanlarda dikkat çeken başka bir hususta, Kum şehri valilerin, emirlerin, ileri gelenlerin mütevellilere müdahale etmeme, gelirlerine dokunmama, rahatsız etmeme, saldırmama gibi uyarılar ve kararlar yer almaktadır. Örneğin Şah İsmail döneminde, 1512 yılına ait fermanında, "kutsal türbenin vakıf mallarını haksız yere gasp eden ve oradaki İslam hâkimleri tarafından ispat edilen kimsenin, söz konusu türbenin emanetçisine, gecikmeksizin teslim etmesi ve ihmal etmemesi, tedbirli olması ve muhalefetten kaçınması gerektiği kararlaştırılmıştır" yazmaktadır (Tabâtabâyî, 1382, s. 217-218). Meşhadin Köşkü'nün ve caminin hizmetkârlarına, amirlerine ve komşularına tecavüz etmemeli, onları görevden almamalı ve yerleştirmemesine dair uyarı da yapılmaktadır (Tabâtabâyî, 1352, s. 44).

Yine Elvend Bey döneminde yazılan 1498 yılına ait fermanında, kurban kesimi ile ilgili yağ, deri vb. nedenlerden ötürü kimseye saldırmaması gerektiği, kesim yaptıkları hiçbir yerde takdir istememeleri, engellenmemelerine dair ibare yer almaktadır (Tabâtabâyî, 1352, s. 118; Tabâtabâyî, 1382, s. 213-216). Genel olarak Rezevi ailesine muhalefet edilmemesi gerektiği; vakıf gelirlerinin kullanımı konusuna müdahale edilmemesi, yolsuzluk ve baskı yapılmaması konusunda tedbirler alındığı görülmektedir. 1498 yılının ait fermanında yer alan ibareler Akkoyunlu Elvend Bey'in yönetim anlayışı, dini ve toplumsal uygulamalar ve otorite ile reaya arasındaki ilişkilerin bir yansımasıdır. Yönetim anlayışı bağlamında bakıldığında "kurban kesimi" için muafiyetlerin sağlanması gerekliliği, yönetim tarafından toplumu kontrol etme, etnik ve dini grup temelli çatışmaların önlenmesini amaçlamaktadır, öte yandan bu ibarelerin yer alması zamanın siyasal ikliminin yansımasıdır. Ayrıca Akkoyunlu yönetiminin Rezevi ailesine yönelik muhalefetin önlenme çabası otoriter bir yapının yerleşik olduğunu gösterirken, bireylerin devlete ve otoriteye karşı muhalefet etmemeleri

gerektiğini açıkça belirten düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu ferman Elvend Bey döneminin yönetim politikalarını, toplumsal ve dini uygulamalarını yansıtan önemli bir belge olarak değerlendirilebilir (Tabâtabâyî, 1352, s. 118).

Türbenin mütevellisi Rezevi ailesi üyeleri, sıralı olarak genellikle babadan oğula ya da kardeşe geçen bir sistemle tayin edilmiştir. Dolayısıyla ferman tarihleri ve içerikleri takip edildiğinde miras veya iktisap yoluyla görev devredildiği anlaşılmaktadır. Türbenin mukaddes olması ve burada vazife yapmanın getirdiği maddi ve manevi kazançlar nedeniyle fermanlarda sürekli denetim yapıldığı, Kum şehrinin ileri gelenlerine de mütevellinin görevini rahat yapabilmesi için şartlar koyulduğu görülmektedir. Yine Sadr'ın kurallarını ihlal etmemeleri gerektiği, oradaki çiftçilere ve çalışanlara tahıl ve saman uğruna para aktarmamaları konusunda uyarıldıkları tespit edilmektedir. Fermanlarda görüldüğü üzere Rezevi ailesinin mütevellilik görevini genellikle "babadan oğula ya da kardeşe" geçen bir sistemle devralması, ailevi geleneklerin ve toplumsal yapınının göstergesi olmakla birlikte, söz konusu ailenin sosyal statüsünü de göz önüne sermektedir. Miras yoluyla görev devrinin otoritelerce onaylanması istikrar ve sürekliliğin sağlanmaya çalışıldığını göstermektedir. Öte yandan türbenin mukaddes sayılması, Rezevi ailesinin burada görev yaparak manevi bir sorumluluk yüklenmesinin yanında sosyal ve ekonomik bir rol üstelendiğini yansıtmaktadır. Fermanlarda yer alan çiftçilere ve çalışanlara tahıl ve saman uğruna para aktarılması konusundaki uyarılar, türbe yönetiminin maddi yönlerini ve yerel ekonomik ilişkileri gözler önüne sermektedir. Bu tür ekonomik etkileşimlerin mütevellinin görevini yürütürken karşılaşılabileceği güçlükler ve zorluklar ile görevini yerine getirdiğini yansıtmaktadır.

Sonuç

14-16. yüzyıl, siyasi istikrarsızlığın olduğu, Sünni ve Şiiğin kesin bir şekilde ayrılmaya başladığı, İsnâaşeriyye mezhepten olanların giderek güçlendiği bir dönemdir. Özellikle tarihî İran coğrafyasında, Şiiğin güçlenmesi ve yapılanmasında en etkin unsur, Fâtıma el-Ma'sûme ve imamzâdelerin Kum şehrindeki türbelerinin korunmasıdır. Kum şehrine hâkim olan Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi yöneticilerinin başta Fâtıma el-Ma'sûme, Muhammed el-Bâkır'ın türbesi, imamzâdeler ve seyyidlere gösterdiği saygı, oldukça yüksektir. Özellikle türbenin ve etrafının korunması için müteveli olarak doğrudan Rezevi ailesi üyelerini atamaları ve fermanlardan da anlaşılacağı üzere onlara gösterdikleri imtiyaz ve yetkiler, Kum'un zamanla İsnâaşeriyye mezhebinin merkezlerinden biri hâline dönüşürmüştür.

Fermanlar incelendiğinde şehirdeki hükümdarlar ve hâkim güçler dışında Rezevi ailesinin Kum'da en etkin ve yetkin güçlerden biri olduğu tespit edilebilmektedir. Rezeviler ve dönem hükümdarlarının politikaları ve hoşgörüsü sayesinde Fâtıma el-Ma'sûme'nin Kum şehrindeki türbesi, Şii İslam dünyası için İsnâaşeriyye mezhebi mensupları tarafından en fazla ziyaret edilen, korunan ve dua edilen kutsal mekânlardan biri hâline dönüşmüştür. Rezevi ailesine, dönemin hükümdarları tarafından geniş yetkiler, dokunulmazlıklar, imtiyazlar ve çeşitli görevler verilmiştir. Müteveli olarak 14-16. yüzyıl arasında sürekli görev yaptıkları herhangi bir kesintiye uğramadığı görülmektedir.

Kaynakça

- Abadiyi, A. (1348). *Nigab-i ber Zindegani Hazret-i Fatima Masumeh-i Selamüllahiya*, Esnad-ı Mugaddes Hazreti Hazret-i Fatima Masumeh-i Selamüllahiya.
- Algar, H. İmamzade. *Encyclopaedia Iranica*, 8(4), 395-397.
<https://www.iranicaonline.org/articles/emamzada-i>
- Aylar, M. (2023). Şiiliğin merkez şehri Kum. *Ortaçağ'da Şehir: İran*. Aylar, M. (Ed.), Son Çağ Akademisi.
- Bazın, M. (2002). Kum. *Türk Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 26, 261-262.
- Caferiyan, R. (2007). Geçmişten günümüze Kum kenti. *Dini Araştırmalar*. Bozan, M. (Çev.), 9 (27), 309-322.
- Caferiyan, R. (2009). *Tarih-i Teşeyyü der İran*. Çaphane-i Maharet.
- Daftary, F. (2013). *Şii İslam Tarihi*. Fethi, A. (Çev), Alfa Yayınları.
- Demir, H. (2015). Şiiliğin Horasan bölgesine taşınmasında Sâdât'ın göçü ve imamzâdelerin etkisi. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, 52. DOI:10.4324/9781003110903-5
- Drechsler, A. (2024). Tarik-e Qom, history to the Safavîd period. *Encyclopaedia Iranica*
<https://iranicaonline.org/articles/tarik-e-qom>
- Ebü'l Fida (2017). *Takvimü'l Buldan (Ebü'l Fidâ Coğrafyası)*. Şeşen, R. (Çev), Yeditepe.
- Gaffarî (1343). *Tarih-İ Cihan-Ara*, Neraki, H. (Neşr.).
- Hakyemez, C. (2022). İran'da İmamiyye/İsnaaşeriyye Şiiliğinin kökeni. *İran: Bir Ülkenin Akademik Anatomisi*, Karaoğlu, O. & Elhan, N. (Ed.), (123-146) içinde. İnkılap Yayınevi.
- Huart, C. (1997). Kum. *İslam Ansiklopedisi*, 6, 981.
- İbn Havkal, (2017). E. K. *Sûratü'l-Arç (10. Asırda İslam Coğrafyası)*. Şeşen, R. (Çev.), Yeditepe Yayınevi.
- Jaffer, M. (2003). *Lady Fatima Masuma (A) Qum*. Cami'at Al Zehra/Ensariyan.
<https://islamicmobility.com/pdf/Lady%20Fatima%20Masuma%20Qum.pdf>
- Karakışla, M. D.(2024). Kum ulemasının İran siyasi hayatı ve düşüncesine etkisi (1850-1921). (Tez No. 849600). [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Kazıcı, Z. (2004). *Osmanlı vakıf medeniyeti*. Bilge Yayınları.
- Kelam, C. H. A. (1382). *Türbet-i Pâkân-ı Kum*. 1, Ensariyan.
- Kummî, H. B. M. (1361). *Tarih-i Kum*. Hasan b. Ali Kummî, (Çev.),Tahran.
- Kurt, İ. (1997). *Vakıf müessesesi XV. ve XVI. asır vakıfları*. Ensar Neşriyat.
- Manji, Z. & Hasan R. (2024). *A glance at the life of Hazrat Fatima Masumah Qum*. Ensar, Tahran.
https://www.ghbook.ir/index.php?option=com_dbook&task=viewbook&book_id=2514&Itemid=430&lang=en
- Naeini, A.M.A. (2002). *Enver El-Meşe'e*. Muhammed Rıza Ensari, Ayetullah Marashi Necefi Kütüphanesi.
- Nasir El-Şeriat, M. H. (2004). *Tarih-i Kum*. Rahnemoon.
- Öz, M. (2020). Muhammed El-Cevâd. *Türk Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 30, 512-513.
- Özgüdenli, O. G. (2012). Vakfiye. *Türk Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 42, 465-467.
- Rahbari, L. (2018). Their beastly manner: Discourses of non-binary gender and sexuality in Shi'ite Safavid Persia. *Open Cultural Studies*, 2(1), 758-770.
- Rahbari, L. (2020). Politics of non-motherhood in Shi'a Islam: Imagery and narratives around Fatemeh-Masoumeh of Qom. *Turkish Journal Of Shiite Studies*, 2(1), 17-31.
- Rumlu, H. (2006). *Absenüt' Tevârih*. Öztürk, M. (Çev), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sajjadi, S. (1397). Astane-i Hazreti Masume. *Darülmüarrifi Bozorg-i İslam*, 3.
- Şevket, D. F. (2017). *İrán*. Örs, D. (Haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tabâtabâyî, H. M. (1335). *Türbe-i Pâkân*. I, Matbaa-yi Mehr.
- Tihranî, E. B. (2022). *Kitab-ı Diyarbekriyye*. Öztürk, M. (Çev.), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

THE TOMB OF FATİMA EL-MA'SUMA AND ITS BENEFICIARIES (14TH - 16TH CENTURIES)

Extended Summary

This article examines and evaluates the decrees relating to the appointment of the trustees of the shrine of Fatima al-Ma'suma, located in the city of Qom, during the early periods of the Qarakoyunlu, Akkoyunlu and Safavid dynasties in the 14th to 16th centuries. The 866/1462 decree of Sultan Cihan Shah concerning the shrine and its surroundings outlines the terms of the donation. It also discusses the transfer of the position of Niqabat Sedat during the reigns of Akkoyunlu Uzun Hasan Bey and Sultan Yakub, as well as the management of the endowments of the Blessed Shrine of Imamzade Fatima al-Ma'suma and the Blessed Shrine of Imamzade Tahir Ali bin Muhammad al-Bakir, as detailed in the decrees of 12 Shaban 874/14 February 1474, a decree of 480/1480 and a decree written during the period of Aqqoyunlu Elvend Bey in 905/1499. In addition, two decrees from the era of Shah Ismail and three decrees from the era of Shah Tahmasb were analysed, making a total of nine decrees, with the aim of comparing the conditions and decisions stated in them. When examined in this context, the decrees related to the Fatima al-Ma'suma shrine from the 14th to the 16th centuries appear to have been written as a continuation of the previous records of endowments. The names and rulings of the previous sultans were added to the decrees, and the role of trustees of the shrine was assigned to members of the Rezevi family, indicating the continuation of the guardianship system. In fact, tracing the records in the existing decrees between 1462 and 1564, it is found that the trusteeship was first assigned to Nizameddin Ahmed-i Rezevi, followed by Nizameddin Ahmed-i Rezevi and his brother Seyyid Kemal al-din Ayatullah, then to Rashid al-Islam Rezevi, and after his death to Seyyid Shuhabeddin Mahmud Rezevi and subsequently to his brother/son Emir Sultan Ahmed, who were directly appointed as trustees.

It can be observed that the Fatima al-Ma'suma shrine and other shrines, imamzadeh tombs, mosques, prayer houses and other elements belonging to the Isna Ashariyya in the city of Qom have been protected by members of the Turkmen dynasty in this way. Not only the Fatima al-Ma'suma shrine, but also the board of trustees of the Imam Hasan al-Askari mosque, the dismissal or appointment of all servants, officials and inspectors working in the holy shrines in Qom, the management of all properties and taxes, the shrine of Muhammad al-Baqir, and the guardianship and use of the endowment funds of the surrounding shrines and mosques have been transferred to the Razavi family. An examination of the decrees reveals that the Razavi family has been given responsibility for the protection of the shrine, the endowment revenues, the repair and maintenance of the endowment, the guardianship of various mosques, the imamate and preaching in some mosques in Qom, the expenditure of products based on Sharia law in accordance with the conditions set by the endowers, the provision of property and ikta, and the maintenance of the shrine.

In addition, it has been found that tasks such as the dismissal and appointment of the shrine's servants, overseers and officials in the vicinity, the supervision of the religious and traditional affairs of the Sayyids, and the appointment or replacement of memorisers were also assigned. For example, in a decree written during the Qarakoyunlu period, the Board of Trustees was given the responsibility for providing the necessary materials for grazing, as well as the work, welfare, and control of garden affairs, the education of the Sayyids, the questioning of their religious and traditional duties, the offering of vows, and the authority to solve problems. Furthermore, Murtaza Mashariyan emphasises that the Sayyids should strive to be elevated in a way that is obligatory for them, and it is stated that each should receive a share of the endowments according to the previous order and condition of the endowment, and they should live in a manner of gratitude. In addition, it is recorded that each should contribute his share from the previous donations related to the renewal and condition of the endowment, and in this way maintain his livelihood.

Another noteworthy aspect of the decrees are the warnings and decisions regarding the governors, commanders and prominent figures of the city of Qom, which emphasise non-interference with the trustees, not disturbing their revenues and refraining from attacks. The Rezevis are acknowledged as important figures, similar to the great Sayyids, and are recognised as tarhan and merfû'el-gûlam, among others. An examination of the decrees reveals that the Rezevi family is one of the most influential and competent forces in Qom, alongside the rulers and dominant powers in the city. Thanks to the policies and tolerance of the Rezevis and the ruling monarchs of the time, the shrine of Fatima al-Ma'suma in Qom has become one of the most visited, protected and prayed to holy sites by the followers of the Isna Ashariyyah sect in the Shia

Islamic world. It has been established that the Rezevi family was granted extensive powers, immunities, privileges and various duties by the rulers of the time between the 14th and 16th centuries.

Makale Bilgisi / Article Information

Atf/Cite as

Arayancan Atıcı, A. (2024.) Fâtıma El-Ma'sûme'nin Türbesi'ne dair fermanlar ve mütevellileri (14-16. yüzyıl). SÜREK Alevilik – Bektaşılık ve Kültür Araştırmaları Dergisi, 3, 39-51.

Arayancan Atıcı, A. (2024.) The tomb of Fatıma El-Ma'suma and its beneficiaries (14th - 16th centuries). SUREK Journal of Alevism – Bektasism and Cultural Studies, 3, 39-51.

Yazar / Author

Ayşe ATICI ARAYANCAN

Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü

Assoc. Prof., Osmaniye Korkut Ata University

Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History

ayseaticiarayancan@gmail.com, 0000-0002-4232-2564

Geliş Tarihi / Received

10 Ekim / October 2024

Kabul Tarihi / Accepted

24 Aralık / December 2024

Yayın Tarihi / Published

30 Aralık / December 2024

Yayın Sezonu/Pub Date Season

Aralık / December

Sayı / Issue

3

Sayfa / Pages

39-51

Makale Türü / Article Types

Araştırma Makalesi / Research Article

Kapsam / Scope

Sosyal ve Beşerî Bilimler / Social and Humanitarian Sciences

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Ethical Statement

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem ve iThenticate programı tarafından incelenerek intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları / Contribution Rates of Authors to the Article

Makale tek yazarlıdır. / The article is single authored.

Çıkar Beyanı / Declaration of Interest

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır. / There is no conflict of interest in the preparation of the article.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Hacı Bektaş Veli Araştırma ve Uygulama Enstitüsü / Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Hacı Bektaş Veli Research and Application Institute.